

Πανεπιστήμιο Αιγαίου

Γεωγραφία της Υπαίθρου

Ενότητα : Ο Ελληνικός χώρος: τοπίο και κοινωνία της υπαίθρου

Κίζος Αθανάσιος

Τμήμα Γεωγραφίας

Άδειες Χρήσης

- Το παρόν εκπαιδευτικό υλικό υπόκειται σε άδειες χρήσης Creative Commons.
- Για εκπαιδευτικό υλικό, όπως εικόνες, που υπόκειται σε άλλου τύπου άδειας χρήσης, η άδεια χρήσης αναφέρεται ρητώς.

Χρηματοδότηση

- Το παρόν εκπαιδευτικό υλικό έχει αναπτυχθεί στα πλαίσια του εκπαιδευτικού έργου του διδάσκοντα.
- Το έργο **«Ανοικτά Ακαδημαϊκά Μαθήματα στο Πανεπιστήμιο Αθηνών»** έχει χρηματοδοτήσει μόνο τη αναδιαμόρφωση του εκπαιδευτικού υλικού.
- Το έργο υλοποιείται στο πλαίσιο του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» και συγχρηματοδοτείται από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο) και από εθνικούς πόρους.

Ευρωπαϊκή Ένωση
Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΑΙΔΕΙΑΣ & ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ, ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ & ΑΘΛΗΤΙΣΜΟΥ
ΕΙΔΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ

Με τη συγχρηματοδότηση της Ελλάδας και της Ευρωπαϊκής Ένωσης

ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΤΑΜΕΙΟ
πρόγραμμα για την ανάπτυξη

1. Σκοποί ενότητας	4
2. Περιεχόμενα ενότητας	4
2.1 Ο Ελληνικός χώρος	4
2.1.1 Τοπίο Και Κοινωνία Της Υπαίθρου Από Την Αρχαιότητα Ως Την Οθωμανική Αυτοκρατορία. Το Τσελιγκάτο, Το Τσιφλίκι Και Η Ζάντρουγκα.	4
2.1.1.1 Αρχαία Αγροτικά Τοπία	4
2.1.1.2 Βυζάντιο και Οθωμανική Αυτοκρατορία	8
2.1.1.1.2 Η περίοδος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας	9
2.1.1.1.3 «Παραδοσιακά» καλλιεργητικά συστήματα στην Οθωμανική Αυτοκρατορία και Αγροτικό Τοπίο	11

1. Σκοποί ενότητας

Στη θεματική αυτή ενότητα παρουσιάζεται το τοπίο και η κοινωνία της υπαίθρου από την αρχαιότητα ως την Οθωμανική αυτοκρατορία. Επίσης εξετάζονται οι έννοιες του τσελιγκάτου, του τσιφλικιού και της ζάντρουγκας.

2. Περιεχόμενα ενότητας

2.1 Ο Ελληνικός χώρος

2.1.1 Τοπίο Και Κοινωνία Της Υπαίθρου Από Την Αρχαιότητα Ως Την Οθωμανική Αυτοκρατορία. Το Τσελιγκάτο, Το Τσιφλίκι Και Η Ζάντρουγκα.

Η σύντομη ιστορική παρουσίαση της αγροτικής και κοινωνικής ιστορίας του Ελληνικού Χώρου που ακολουθεί, χωρίζεται σε τρεις γενικές χρονικές περιόδους. Η πρώτη περιλαμβάνει την γενική επισκόπηση των κύριων χαρακτηριστικών της αγροτικής παραγωγής στην αρχαία Ελλάδα, Ρώμη, Βυζάντιο και την Οθωμανική Αυτοκρατορία ως την αγροτική μεταρρύθμιση, η δεύτερη συνεχίζει ως τον εκσυγχρονισμό της αγροτικής παραγωγής και την είσοδο στην Ευρωπαϊκή Ένωση και η τρίτη περίοδος ασχολείται με την επισκόπηση της πορείας της αγροτικής παραγωγής και κοινωνίας μετά την είσοδο στην ΕΕ και την εφαρμογή της Κοινής Αγροτικής Πολιτικής (ΚΑΠ).

Πριν από την παρουσίαση πρέπει να παρατηρηθεί ως γενικό σχόλιο ότι ο ελληνικός χώρος παρουσιάζει σημαντικές διαφοροποιήσεις στην ιστορική του διαδρομή, αλλά στις σημειώσεις αυτές, η εστίαση θα γίνει στις *ομοιότητες* των καλλιεργητικών συστημάτων και της λογικής οργάνωσης και μεταβολής των τοπίων, παρά στις διαφοροποιήσεις, παράλληλα με την ανάλυση των κύριων χαρακτηριστικών των αγροτικών κοινωνιών. Επίσης πρέπει να σημειωθεί ότι σαφής προτεραιότητα στην παρουσίαση δίνεται στην αγροτική ιστορία και μέσα από τις μεταβολές στα γαιοκτητικά συστήματα και τα συστήματα παραγωγής παρουσιάζονται οι αντίστοιχες μεταβολές στο αγροτικό τοπίο και στις κοινωνικές δομές.

2.1.1.1 Αρχαία Αγροτικά Τοπία

Οι παλαιότερες ενδείξεις αρχής εξημέρωσης φυτών και ζώων και μετάβασης από την συλλογή – θήρα προς την καλλιέργεια – κτηνοτροφία προέρχονται από το 8.000 π.Χ. περίπου και αντιπροσωπεύουν τη Μεσολιθική εποχή. Τα ευρήματα δείχνουν κόκαλα ελαφιού (*Cervus elaphus*), αγριογούρουνου (*Sus scrofa*) και μια ποικιλία φυτών που συλλέχθηκαν και περιλαμβάνουν βρώμη (*Avena sp.*), άγριο κριθάρι (*Hordeum spontaneum*) και φακή (*Lens sp.*) (Halstead, 1996). Από το 7.000 π.Χ. και έπειτα στην πρώιμη νεολιθική (ή ακεραμική νεολιθική εποχή) έχουν βρεθεί απομεινάρια προβάτων (*Ovis aries*), κατσίκας (*Capra hircus*), χοίρων, σιτηρών (*Triticum dicoccum*), διπλού κριθαριού (*H. distichum*) και φακής μεγαλύτερων σπόρων. Από το 6.000 π.Χ. και έπειτα στα νεολιθικά στρώματα έχουν βρεθεί ίχνη βοοειδών (*Bos sp.*) και σιτηρών (*T. monococcum*) (Halstead, 1996). Από τα ευρήματα αυτά, φαίνεται ότι η εξημέρωση είχε αρχίσει ήδη από τη Μεσολιθική περίοδο, αλλά ολοκληρώθηκε την νεολιθική περίοδο με τις πρώτες περιοχές να είναι οι γόνιμες πεδιάδες της ανατολικής ηπειρωτικής χώρας

(Θεσσαλία), ενώ στα νησιά αναγνωρίσιμοι αγροτικοί οικισμοί δεν υπάρχουν ή είναι πού σπάνιοι πριν από τα τέλη της Νεολιθικής εποχής ή τις αρχές της πρώτης εποχής του Χαλκού (4.000 με 3.000 π.Χ.), ενώ στα ορεινά της Βόρειας Ελλάδας, ενδείξεις εκτεταμένης υιοθέτησης της γεωργίας βρίσκονται μόλις στα τέλη της εποχής του Χαλκού ή τις αρχές της εποχής του Σιδήρου (τέλη 2.000 π.Χ. περίπου) (Halstead, 1996).

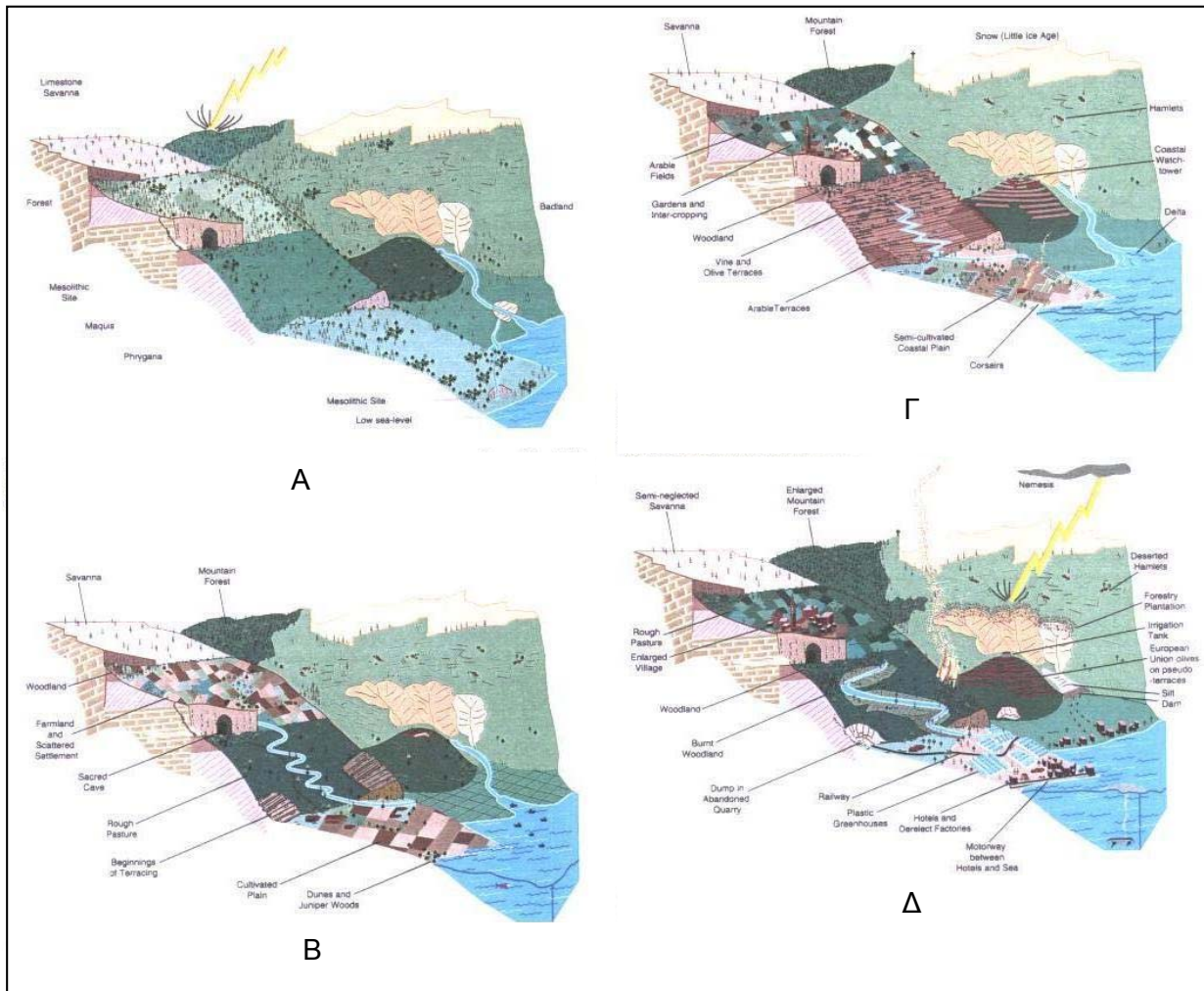
Είναι σημαντικό να παρατηρήσει κανείς ότι στην περίπτωση της Κνωσσού τα είδη ζώων που βρέθηκαν δεν είναι ιθαγενή και άρα εισήχθησαν από κτηνοτρόφους – αποικιστές από την ηπειρωτική χώρα ή την Ανατολή, με την κασίκα και το πρόβατο να είναι σχεδόν σίγουρο ότι έχουν εισαχθεί από Ανατολικά (Halstead, 1996). Όσον αφορά στα φυτά, αν και η κατάσταση παραμένει αβέβαιη, φαίνεται ότι η εξημέρωση της φακής και των σημαντικότερων σιτηρών έλαβε χώρα στην περιοχή (Halstead, 1996).

Τι μας λένε όλα αυτά για το τοπίο και τα αγροτικά διαχειριστικά συστήματα στην περιοχή; Κατά πρώτο λόγο δεν φαίνεται να υποστηρίζεται η άποψη ότι οι πρακτικές αντιστοιχούν σε πρόσφατες πρακτικές (νομαδική ή ημινομαδική κτηνοτροφία, καλλιέργεια σε κλίμακα ελιάς και αμπελιού, εκτατική καλλιέργεια σιτηρών σε μεγάλες εκτάσεις, Halstead, 1996), τουλάχιστον πριν από το τέλος της 2^{ης} χιλιετίας π.Χ. Οι λόγοι για την ημερομηνία αυτή έχουν να κάνουν με το γεγονός ότι η νομαδική ή ημινομαδική κτηνοτροφία απαιτεί μεγάλο αριθμό ζώων που δεν υπήρχαν στην προϊστορική Ελλάδα, η εκτατική καλλιέργεια σιτηρών μεγάλες εκτάσεις γης και πολύ πληθυσμό που δεν ήταν απ' ό,τι φαίνεται διαθέσιμος και η καλλιέργεια σε κλίμακα ελιάς και αμπελιού απαιτεί μια σχετικά ανεπτυγμένη ανταλλακτική ή εμπορική οικονομία (Halstead, 1996). Πριν από την ημερομηνία αυτή, οι πληθυσμοί φαίνεται ότι ακολουθούσαν ένα μικτό σύστημα εντατικής καλλιέργειας σιτηρών και ψυχανθών (χωρίς άροση με ζώα, αλλά με καλλιέργεια με το χέρι, καθώς οι παλιότερες ενδείξεις άροσης με ζώα φτάνουν ως την 3^η χιλιετία π.Χ.), με χρήση των ζώων για τις εποχές και τις περιόδους όπου η τροφή από τα φυτά ήταν σπάνια. Το μικτό αυτό σύστημα χρησιμοποιούσε ως και 10-15 διαφορετικά είδη φυτών, ελαχιστοποιώντας έτσι πιθανούς κινδύνους και διευρύνοντας την περίοδο κατανάλωσης των σπόρων. Τα πρόβατα και οι κασίκες τρέφονταν σε καθαρισμένη γη, αντίστοιχα με το παράδειγμα της Ιρλανδίας (Πλαίσιο 1), σε τυπικά χωριά της μέσης Νεολιθικής περιόδου των 50 – 300 κατοίκων. Έτσι, η νεολιθική γεωργία και κτηνοτροφία και τα καλλιεργητικά συστήματα στον Ελληνικό χώρο φαίνεται ότι ως το 2.000 περίπου π.Χ. μοιάζουν περισσότερο με καλλιέργεια κηπευτικών, θέτοντας ως κρίσιμο παράγοντα την ένταση ανθρώπινης εργασίας (Halstead, 1996). Οι αλλαγές έπειτα από την χρονική αυτή περίοδο ήταν πολύ περισσότερο έντονες και τα καλλιεργητικά συστήματα μεταβλήθηκαν σημαντικά από τους νεολιθικούς γεωργούς στην εκχρηματισμένη και εμπορική αστική – αγροτική κοινωνία των τελευταίων αιώνων π.Χ. Έπειτα από την 2^η χιλιετηρίδα, φαίνεται ότι αναπτύχθηκαν ραγδαία οι τεχνικές καλλιέργειας, χρησιμοποιήθηκαν ζώα για άροση και αναπτύχθηκαν οι τρεις 'παραδοσιακές' καλλιεργητικές πρακτικές που αναφέρθηκαν ήδη: εκτατική καλλιέργεια σιτηρών, κτηνοτροφία και μετακίνηση κοπαδιών και καλλιέργεια ελιάς και αμπέλου. Η μελέτη συγκεκριμένων χωρικών ενοτήτων δείχνει ότι η πορεία αυτή δεν ήταν γραμμική και συνεχής και πέρασε πολλές διακυμάνσεις και εισβολές – μετακινήσεις πληθυσμών. Το παράδειγμα της Αργολίδας είναι χαρακτηριστικό (van Andel and Runnels): ο πληθυσμός και οι αρχαιολογικές περιοχές παρουσιάζουν αύξηση ως το τέλος της Νεολιθικής περιόδου (3.000 π.Χ.), μειώνονται λόγω των εισβολών και των 'σκοτεινών εποχών' στα τέλη του 1.000 π.Χ. αυξάνονται σε πολύ μεγάλο βαθμό, με τις εκτιμήσεις

του μεγέθους του πληθυσμού να φτάνει σε πρωτοφανή και συγκρίσιμα με τη σύγχρονη εποχή επίπεδα στην αστική κοινωνία της Ελληνιστική εποχής και της Ρωμαϊκής – πρωτοβυζαντινής περιόδου. Έπειτα μειώνεται πολύ και απότομα στην νέα ‘σκοτεινή εποχή’ των αρχών της 2^{ης} χιλιετίας μ.Χ., παραμένει σχετικά σταθερός με αυξητικές τάσεις ως τον 18^ο αιώνα και αυξάνεται έπειτα εκθετικά στα σημερινά επίπεδα όπου και σταθεροποιείται.

Ορισμένα όμως γενικά χαρακτηριστικά και τάσεις σταθεροποιούνται σιγά – σιγά για να καταλήξουν στα καλλιεργητικά συστήματα της Κλασσικής περιόδου. Ήδη από το 1.500 π.Χ. αναφέρονται αναβαθμίδες και αρδευτικά δίκτυα και ο Ελληνικός χώρος ήδη παρουσιάζει (μαζί με την υπόλοιπη Μεσόγειο) ήδη ανθρωπογενές τοπίο με χειμερινά σιτηρά, αμπέλια και ελαιώνες, βοοειδή, πρόβατα, κατσίκες και χοίρους, μειωμένες εκτάσεις δασών που διαχειρίζονταν (ξύλευση, βόσκηση) (Grove and Rackham, 1998). Οι καλλιεργούμενες εκτάσεις αυξάνονταν και μειώνονταν ανάλογα με τις διακυμάνσεις του πληθυσμού. Ένα παράδειγμα τοπίου Ελληνιστικής εποχής παρουσιάζεται στο Πλαίσιο 1.

Πλαίσιο 1. Ιστορία της χρήσης γης στη Μεσόγειο (πηγή: Grove and Rackham, 1998)

A: π.Χ., από την κορυφή προς τη θάλασσα: αβεστολιθική σαβάνα, δάσος, Μεσολιθικός οικισμός, μακί, φρύγανα και άλλος Μεσολιθικός οικισμός, χαμηλό επίπεδο θάλασσας και ήδη ύπαρξη άγονων – διαβρωμένων εδαφών (badlands).

B: 50 μ.Χ., από την κορυφή προς τη θάλασσα: δάσος, σαβάνα, δασική έκταση, αγροτική γη και αγροικίες, ιερό σπήλαιο, βοσκότοποι, αρχές εμφάνισης αναβαθμίδων και καλλιεργούμενη πεδιάδα, το επίπεδο της θάλασσας έχει ανέβει και υπάρχουν αμμοθίνες και δάση κωνοφόρων.

Γ: 1770 μ.Χ., από την κορυφή προς τη θάλασσα: δάσος, σαβάνα, αρόσιμη γη, κήποι και μικτή καλλιέργεια, δασικές εκτάσεις, αμπέλια και ελιές σε αναβαθμίδες, αναβαθμίδες σιτηρών, ημι-καλλιεργημένη αλουβιακή πεδιάδα, άλση, το χιόνι είναι συχνό (μικρή εποχή πάγων), έχει δημιουργηθεί δέλτα και ο κίνδυνος πειρατών έχει δημιουργήσει ανάγκη πύργων παρατήρησης.

Δ: 1990 μ.Χ., από την κορυφή προς τη θάλασσα: δάσος που έχει μεγαλώσει, ημι-εγκαταλειμμένη σαβάνα, μεγαλύτερος οικισμός, δασικές εκτάσεις, καμένες δασικές εκτάσεις, χωματερή σε εγκαταλειμμένο λατομείο, σιδηρόδρομος, πλαστικά θερμοκήπια, ξενοδοχεία και εγκαταλειμμένα εργοστάσια, αυτοκινητόδρομοι (ένας χωρίζει τα ξενοδοχεία από τη θάλασσα), φράγμα στον ποταμό, επιδοτούμενες ελιές έχουν φυτευτεί σε ψευτο-αναβαθμίδες, τεχνητή αναδάσωση, εγκαταλειμμένα αλσύλλια.

Η Ρωμαϊκή εποχή σηματοδότησε σημαντικές αλλαγές σε καλλιεργητικά συστήματα και την άνοδο όπως είδαμε ήδη μιας καθαρά αστικής κοινωνίας, η οποία βασίστηκε στην αγροτική παραγωγή για την επιβίωση της, με την κατασκευή ενός τεράστιου δικτύου επικοινωνιών και μεταφορών κατά μήκος και πλάτος της Μεσογείου (με χρήση θαλάσσιων και χερσαίων μεταφορών, Avgamea, 2002). Εκτός από τη σημαντική αυτή μεταβολή στις αποστάσεις και στη δυνατότητα ταξιδιού, η Ρωμαϊκή περίοδος ήταν μια περίοδος ανοιχτών συνόρων και μεταφοράς φυτών, εργαλείων και πρακτικών σε όλη την Μεσόγειο. Νέα αρδευτικά συστήματα εισήχθησαν (φράγματα, κανάλια, υδραγωγεία), νέα φυτά και νέοι τρόποι καλλιέργειας, ενώ φαίνεται ότι αυτή την περίοδο παγιώθηκε το σύστημα της τριετούς ή τετραετούς αμειψισποράς σιτηρών που διατηρήθηκε μέχρι πολύ πρόσφατα. Στον Ελληνικό χώρο δημιουργήθηκαν μεγάλα Ρωμαϊκά κτήματα με το χαρακτηριστικό τοπίο των αροτραίων καλλιεργειών και κυρίως σιτηρών για να τραφεί ο αυξανόμενος αστικός πληθυσμός, αμπελιού και ελιάς, με παράλληλη αύξηση της κτηνοτροφίας (ημινομαδικής και εδραίας). Φαίνεται λοιπόν ότι η Ρωμαϊκή περίοδος ήταν καθοριστική για την διαμόρφωση του 'παραδοσιακού' Μεσογειακού αγροτικού τοπίου, καθώς τα εργαλεία και οι πρακτικές δεν μεταβλήθηκαν σημαντικά για πολλούς αιώνες (Braudel, 1993, Bryer, 2002, Grove and Rackham, 1998).

2.1.1.2 Βυζάντιο και Οθωμανική Αυτοκρατορία

Το εύρος της εξεταζόμενης περιόδου καθιστά την ανασκόπηση των έγγειων σχέσεων και των καλλιεργητικών συστημάτων ελλιπή και αποσπασματική, επιχειρείται όμως να αποδοθούν τα κύρια χαρακτηριστικά των έγγειων σχέσεων σε κάθε περίοδο και οι διαφοροποιήσεις της αγροτικής παραγωγής και του αγροτικού τοπίου ως την αγροτική μεταρρύθμιση, η οποία θεωρείται ως το «*κάτω όριο*» μιας ιστορικής περιόδου.

2.1.1.2.1 Βυζάντιο

Η μετάβαση από τη Ρωμαϊκή στην Βυζαντινή Αυτοκρατορία είναι τεχνητή και στην πραγματικότητα το Βυζαντινό γαιοκτητικό σύστημα και τα καλλιεργητικά συστήματα που κυριάρχησαν σε αυτό είναι όμοια με τα Ρωμαϊκά με ορισμένες μόνο σημαντικές διαφορές, που αυξάνονται όσο αυξάνει και η απόσταση από τη μεταφορά της πρωτεύουσας της Ανατολικής Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας στη Κωνσταντινούπολη που χρησιμοποιείται συνήθως ως όριο. Η σημαντικότερη διαφορά αναφέρεται στη μείωση του πληθυσμού και κυρίως του αστικού πληθυσμού τους επόμενους αιώνες με αποτέλεσμα –και με σημαντική εξαίρεση της Κωνσταντινούπολη- η αγροτική παραγωγή να στραφεί πάλι προς την αυτάρκεια και όχι στο εμπόριο. Αυτό συνεπάγεται μείωση των καθαρά εμπορευματικών καλλιεργειών (αμπέλι, ελιά) και αύξηση των σιτηρών και της κτηνοτροφίας, με παράλληλη μείωση της καλλιεργούμενης γης (Lefort, 2002, Laiou, 2002, Toubert, 2002).

Γενικά, στο Βυζαντινό γαιοκτητικό σύστημα, εμφανίζονται ισχυροί γαιοκτήμονες με μεγάλες ιδιοκτησίες ταυτόχρονα με ελεύθερους αγρότες με δική τους –μικρή- ιδιοκτησία και τους πάροικους (Λαΐου – Θωμαδάκη, 1987, Γάσπαρης, 1997). Οι εξαρτώμενοι καλλιεργητές προσδιορίζονται με μια σειρά όρων: πάροικοι, κολονοί, δουλοπάροικοι, δουλευταί ή προσκαθήμενοι- εργάζονται για λογαριασμό της κρατικής ιδιοκτησίας – οπότε ονομάζονταν *δημοσιακοί* (Angold, 1997, Mango, 1990, Σταυρόπουλος, 1979), της Εκκλησίας ή των ιδιωτών γαιοκτημόνων (Γάσπαρης, 1997, Λαΐου – Θωμαδάκη, 1987). Έπειτα από τον δέκατο αιώνα, οι ελεύθεροι αγρότες, οι οποίοι στην Ρωμαϊκή

περίοδο ήταν σημαντικό ακόμη τμήμα του πληθυσμού- σταδιακά εξαφανίζονται γενικά στην Βυζαντινή αυτοκρατορία (Λαΐου – Θωμαδάκη, 1987).

Οι πάροικοι όμως δεν στερούνται από δικαιώματα πάνω στα υπάρχοντα τους ή στη γη που καλλιεργούν για λογαριασμό του κράτους ή του γαιοκτήμονα. Έτσι, φαίνεται ότι διατηρούσαν κάποια σχετική αυτονομία, αν και ήταν υποχρεωμένοι να αποδίδουν φόρους και να εκτελούν αγγαρείες (Angold, 1997), ενώ βέβαια δεν είχαν ουσιαστική ιδιοκτησία στις εκτάσεις που καλλιεργούσαν, αλλά περισσότερο μια μορφή de facto χρησικτησίας. Το σύστημα αυτό της προσκόλλησης των καλλιεργητών στη γη τους, διατηρήθηκε και τελειοποιήθηκε κατά την Οθωμανική περίοδο.

Το 12^ο αιώνα και πριν την έλευση των Σταυροφόρων, δεν είναι σαφές αν υπάρχουν πραγματικές διαφορές μεταξύ των κρατικών και των ιδιωτικών πάροικων, εκτός από το γεγονός ότι οι πρώτοι είναι υποτελείς στο Κράτος και οι δεύτεροι στον γαιοκτήμονα (Angold, 1997). Έπειτα από το 1204, ο αιγαιακός χώρος ακολουθεί το γενικό πολιτικό κατακερματισμό της Βυζαντινής αυτοκρατορίας: «Τα δυτικά παράλια της Μ. Ασίας, από το Αδραμύτιο ως την Αλικαρνασσό, τα νησιά της Ιωνίας (Χίος - Μυτιλήνη - Σάμος), τα Δωδεκάνησα, τα νότια αιγαιακά παράλια της Θράκης και της Μακεδονίας, καθώς και τα ελλαδικά ανατολικά παράλια θα βρεθούν κατά καιρούς, ανάλογα με την πολιτική συγκυρία, άλλα κάτω από την κυριαρχία ελληνικού πολιτικού σχηματισμού (Νίκαιας, Ηπείρου, της ανασυσταθείσας από τους Παλαιολόγους Βυζαντινής αυτοκρατορίας), άλλοτε, από το 14^ο αιώνα και πέρα, κάτω από τα τουρκικά εμιράτα, ώσπου να υπαχθούν και αυτά στην Οθωμανική αυτοκρατορία, άλλοτε μερικά κάτω από διάφορους Λατίνους ανεξάρτητους ή ημιανεξάρτητους ηγεμόνες, ενώ οι Κυκλάδες και ορισμένες από τις Σποράδες και τη Κρήτη θα βρεθούν κάτω από την άμεση ή έμμεση κυριαρχία των Βενετών και θα αποτελέσουν τμήματα του αποικιακού κράτους της Βενετίας στην Ανατολή» (Σβορώνος, 1992, σελ. 50).

Οι ορεινές περιοχές της Βαλκανικής την ίδια περίοδο περνούν από μια φάση έντονων πολιτικών μετασχηματισμών (κατακτήσεις από Σλάβους, Βούλγαρους, Αλβανούς και τελικά Τούρκους) που διαρκεί ως την οριστική υπαγωγή ολόκληρης της Βαλκανικής Χερσονήσου στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Ο πολιτικός αυτός κατακερματισμός δεν αντικατοπτρίζεται ευθέως σε αλλαγές σε αγροτικά διαχειριστικά συστήματα, καθώς το φεουδαλικό σύστημα, οι μεγάλες ιδιοκτησίες και το καθεστώς των πάροικων φαίνεται να διατηρούνται μέσα από τις πολιτικές αλλαγές (Σβορώνος, 1992), ως την οριστική υπαγωγή ολόκληρου του Αρχιπελάγους στην Οθωμανική αυτοκρατορία. Στις περιοχές όπου επικράτησαν οι Λατίνοι φαίνεται ότι ο λατινικός εποικισμός ήταν περιορισμένος στις πόλεις των μεγαλύτερων νησιών, αφήνοντας την ύπαιθρο στους Έλληνες (Lock, 1998). Γενικά στο Λατινοκρατούμενο Αιγαίο φαίνεται ότι εξακολούθησαν να ισχύουν πολλά χαρακτηριστικά του Βυζαντινού φορολογικού συστήματος. Οι ελεύθεροι αγρότες πλήρωναν τη δεκάτη, ενώ οι δούλοι κεφαλικό φόρο (Lock, 1998). Παρόλα αυτά τα στοιχεία για τα αγροτικά προϊόντα που παράγονταν είναι ελάχιστα και ποιοτικού χαρακτήρα, με έντονη τάση για παραγωγή στραμμένη προς την αυτάρκεια των μικρών αγροτικών κοινοτήτων.

2.1.1.1.2 Η περίοδος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας

Εκτός από τα τσιφλίκια (Το τσιφλίκι εμφανίζεται αρχικά τον 17^ο αιώνα ως θεσμός εταιρικής σχέσης ανάμεσα στον δικαιούχο του εδάφους (τσιφλικά) και τον καλλιεργητή του (κολίγο). Ο σχηματισμός των τσιφλικιών, αποδίδεται στην δυνατότητα εφαρμογής αυτής της εταιρικής σχέσης (Βεργόπουλος, 1975), στην ποικιλία των διαφορετικών

συστημάτων εκμετάλλευσης (μισακάρικο, τριτάρικο, επίμορτος αγροληψία) και στα πλεονεκτήματα που προσέφεραν οι μορφές αυτές εκμετάλλευσης στους κολίγους και κυρίως στην παρεχόμενη ασφάλεια, καθώς ο τσιφλικός καρπωνόταν το μερίδιο του όταν υπήρχε καθαρό προϊόν, ενώ συμμετείχε στα έξοδα της καλλιέργειας (Ηλιάδου, 1991)) τα οποία εμφανίστηκαν αργότερα στην ιστορία της Αυτοκρατορίας, η εκμετάλλευση της γης γίνεται με βάση τρία συστήματα (Μουταφτσιέβα, 1990, Sugar, 1994, Νικολόπουλος, 1988):

Τα τιμάρια. Το πολιτικό σύστημα στο οποίο βασιζόταν η Οθωμανική αυτοκρατορία, ήταν οργανωμένο έτσι, ώστε να εμποδίζει τη δημιουργία μιας ισχυρής αριστοκρατίας της γης, η οποία θα μπορούσε να αποτελέσει απειλή για την απόλυτη εξουσία του σουλτάνου (Μουζέλλης, 1978, Islamoglu-Inan, 1994). Όλες οι εκτάσεις της αυτοκρατορίας «ανήκαν» στον Αλλάχ και τον εκπρόσωπο του στη γη, τον σουλτάνο. Το κράτος δηλαδή, έχει την ψιλή κυριότητα των δημοσίων γαιών (Μουταφτσιέβα, 1990) εμποδίζοντας έτσι όποιες τάσεις για συγκέντρωση γης και δημιουργία τάξης γαιοκτημόνων (Islamoglu-Inan, 1994), καθώς η εκμετάλλευση των γαιών και η συλλογή των φόρων γινόταν από τους αντιπροσώπους του σουλτάνου (σπαχήδες), οι οποίοι δεν είχαν δικαιώματα στην γη, αλλά ένα *'μη κληρονομικό δικαίωμα σε ένα μέρος του προϊόντος, αλλά σε αντάλλαγμα για αυτό ήταν υποχρεωμένοι να προσφέρουν διοικητικές και στρατιωτικές υπηρεσίες στην Πύλη'* [με αποτέλεσμα οι αγρότες να ευνοηθούν από τους ιδιαίτερα αυστηρούς περιορισμούς] *'στον τύπο και στον βαθμό του ελέγχου που θα μπορούσαν οι σπαχήδες να ασκούν πάνω τους'*. Η έκταση του τιμαρίου προσδιορίζεται όχι με βάση καθορισμένη περιοχή, αλλά *καθορισμένη πρόσοδο* (Μουταφτσιέβα, 1990), δηλαδή το σημαντικό είναι το ποσό που πρέπει να εισπράττεται από την περιοχή και από τους ραγιάδες της και όχι η έκταση της περιοχής, η οποία μπορεί να ποικίλλει ανάλογα με την αύξηση ή την μείωση των προσόδων που απαιτούνται και τις αποδόσεις των καλλιεργειών. Η εξασθένηση της σουλτανικής εξουσίας μετά τα μέσα του 16^{ου} αιώνα, είχε ως αποτέλεσμα την περισσότερο ή λιγότερο αυτονομία των ντόπιων πασάδων και την σταδιακή μετάβαση από το τιμαριωτικό σύστημα, στο κληρονομικό τιμάριο και τέλος στο θεσμό των τσιφλικιών και στην εμφάνιση της μεγάλης έγγειας ιδιοκτησίας (Μουζέλλης, 1978, σελ. 18).

Τα βακούφια. Τα βακούφια είναι οι γαίες που εκμεταλλεύονται από *'ευαγή ιδρύματα'* (Μουταφτσιέβα, 1990), τα οποία μπορεί να είναι θρησκευτικά ή κοινωφελή ιδρύματα, δηλαδή στην κατηγορία αυτή ανήκουν κυρίως γαίες μουσουλμανικών θρησκευτικών ιδρυμάτων, γαίες ορθόδοξων μοναστηριών και γαίες εβραϊκών θρησκευτικών ιδρυμάτων και κληρονομίες. Είναι συχνή η περίπτωση της μεταβίβασης γης μουλκιού σε ιδρύματα, δηλαδή η μετατροπή της σε βακούφι, άλλωστε τα δύο αυτά είδη ιδιοκτησίας είναι συγγενή και αποτελούν τον αντίθετο 'πόλο', την ιδιωτική (μεγάλη) ιδιοκτησία απέναντι στην συγκεντρωτική εξουσία των σπαχήδων και των τιμαρίων (Μουταφτσιέβα, 1990). Πρακτικά, πρόκειται συνήθως για μικρές εκτάσεις με κηπευτικές καλλιέργειες (1,5 στρ. περίπου για κάθε οικογένεια στη Ρόδο, Σαβοριανάκης, 2000) ή για δωρεές μεγάλων εκτάσεων γαιών του σουλτάνου σε αξιωματούχους της αυτοκρατορίας.

Τα μούλκια. Τα μούλκια είναι οι γαίες για τις οποίες οι άμεσοι παραγωγοί έχουν πλήρη κυριότητα, δηλαδή *'έχουν δικαίωμα να τα πουλήσουν, να τα κάνουν βακούφι, να τα δωρίσουν ή να τα μεταβιβάσουν στους κληρονόμους τους κατά τις διατάξεις του ιερού νόμου'* (Μουταφτσιέβα, 1990, σελ. 22). Σε αντίθεση με τα τιμάρια, τα μούλκια, όπως και τα βακούφια, ορίζονται με βάση την **έκταση** τους. Έτσι, η κεντρική εξουσία δεν

καθορίζει το εισόδημα του ιδιοκτήτη και 'επομένως του έδινε την ευκαιρία να εξασφαλίζει το μεγαλύτερο δυνατό εισόδημα από την εκμετάλλευση της γης του' (Μουταφτσίεβα, 1990, σελ. 179). Η εργατική δύναμη αποτελείται από ραγιάδες, δηλαδή από τους αγρότες, καλλιεργητές, οι οποίοι δεν έχουν δικαιώματα ιδιοκτησίας στην γη που καλλιεργούν, έχουν όμως δικαιώματα *ισόβιας χρήσης της γης* (Βεργόπουλος, 1975, Μουταφτσίεβα, 1990) που τους παραχωρείται από το εκάστοτε σύστημα εκμετάλλευσης της. Τα δικαιώματα αυτά είναι κληρονομικά σε μεγάλο βαθμό, καθώς η κεντρική εξουσία επιδιώκει το 'δέσιμο' των καλλιεργητών με την περιοχή τους).

Τα τσιφλίκια. Το τσιφλίκι εμφανίζεται αρχικά τον 17^ο αιώνα ως θεσμός εταιρικής σχέσης ανάμεσα στον δικαιούχο του εδάφους (τσιφλικά) και τον καλλιεργητή του (κολίγο). Πρόκειται δηλαδή για ένα *σύστημα διαχείρισης της γης* που μεταβλήθηκε σε *σύστημα ιδιοκτησίας*. Ο σχηματισμός των τσιφλικιών, αποδίδεται στην δυνατότητα εφαρμογής αυτής της εταιρικής σχέσης (Βεργόπουλος, 1975), στην ποικιλία των διαφορετικών συστημάτων εκμετάλλευσης (μισακάρικο, τριτάρικο, επίμορτος αγροληψία) και στα πλεονεκτήματα που προσέφεραν οι μορφές αυτές εκμετάλλευσης στους κολίγους και κυρίως στην παρεχόμενη ασφάλεια, καθώς ο τσιφλικάς καρπωνόταν το μερίδιο του όταν υπήρχε καθαρό προϊόν, ενώ συμμετείχε στα έξοδα της καλλιέργειας. Η νομική αναγνώριση του δικαιώματος ιδιοκτησίας της γης στην Οθωμανική αυτοκρατορία και η νομική υπόσταση του θεσμού του τσιφλικιού γίνεται έπειτα από το Τανζιμάτ (Μεταρρύθμιση, με την οποία αναγνωρίζεται το δικαίωμα *ιδιοκτησίας* γης) το 1839 και 1861. Ο θεσμός των τσιφλικιών ενισχύεται από την ανάπτυξη του εμπορίου, της σταδιακής διείσδυσης ξένων κεφαλαίων στην αυτοκρατορία και της σχετικής προσαρμογής της εσωτερικής αγροτικής παραγωγής στις απαιτήσεις της διεθνούς αγοράς, καθώς και του σταματήματος της επέκτασης της αυτοκρατορίας μετά τον 17^ο αιώνα. Οι δεσμοί εξουσίας αδυνατίζουν και οι τοπικοί αξιωματούχοι αποκτούν περισσότερη δύναμη και πλουτίζουν από το εμπόριο αγροτικών προϊόντων προς τις χώρες της Δύσης. Ο θεσμός του τσιφλικιού, αποτελεί ταυτόχρονα σύμπτωμα και αιτία της παρακμής της κεντρικής εξουσίας της Οθωμανικής αυτοκρατορίας. Όπως συνοψίζει ο Ν. Μουζέλλης: *‘Με το σύστημα των τσιφλικιών η τριγωνική ισορροπία ανάμεσα στο κράτος, τους αγρότες και τους τοπικούς φεουδάρχες, αναστατώθηκε προς όφελος των τελευταίων. Ο τσιφλικάς έγινε de facto κληρονομικός ιδιοκτήτης της γης, σε βάρος των δικαιωμάτων του κράτους και των αγροτών. Αρχικά το σύστημα των τσιφλικιών είχε εμφανιστεί σαν θεσμικό μέσο για να αρχίσει η καλλιέργεια εκτάσεων που έμεναν ως τότε αχρησιμοποίητες. Σιγά - σιγά όμως με την εξασθένηση του κρατικού ελέγχου, το σύστημα επεκτάθηκε και περιέλαβε εκτάσεις που ανήκαν άλλοτε σε τιμάρια, για να φτάσει αργότερα να εξουσιάζει το μεγαλύτερο μέρος της γεωργικής παραγωγής’* (Μουζέλλης, 1978, σελ. 21). Το τσιφλίκι αποτελεί έτσι πρακτικά μια μορφή περισσότερο εντατικής διαχείρισης της γης και προσανατολισμού της αγροτικής παραγωγής στην αγορά κυρίως, με την παραγωγή εμπορευματικών προϊόντων.

2.1.1.1.3 «Παραδοσιακά» καλλιεργητικά συστήματα στην Οθωμανική Αυτοκρατορία και Αγροτικό Τοπίο

Η ενσωμάτωση του Ελληνικού χώρου στην Οθωμανική αυτοκρατορία γίνεται σταδιακά (Σαβοριανάκης, 2000, Σβορώνος, 1992). Τα διοικητικά και φορολογικά προνόμια που αποδίδονται σε ορεινές περιοχές και σε νησιά αργότερα και ιδιαίτερα το δικαίωμα της

ενοικίασης των βακουφιών σε ιδιώτες και σε Κοινότητες, ενίσχυσαν το σύστημα διοικητικής αποκέντρωσης και διαχειριστικής αυτονομίας (Σαβοριανάκης, 2000, Σβορώνος, 1992) σε κοινοτικό επίπεδο (Λιατα, 1987). Το κοινοτικό σύστημα διαχείρισης προέρχεται από την σταδιακή ενδυνάμωση των κοινοτικών εξουσιών και της έννοιας της κοινότητας και οδηγεί στην ύπαρξη τοπικής εξουσίας η οποία φροντίζει κυρίως την διαφύλαξη της κοινής ησυχίας και για την έγκαιρη συλλογή των φόρων (Νικολόπουλος, 1988, Λιατα, 1987), ενώ φαίνεται να καθορίζουν τα συστήματα διαχείρισης κάποιων γαιών και ιδιαίτερα η διαχείριση άγονων βοσκοτόπων, που φαίνεται να γίνεται με βάση κάποιες συμφωνίες για την χρήση της γης με ορθολογικό τρόπο, για να εξασφαλίζεται η διατήρηση της γονιμότητας τους, όπως είδαμε και στην περίπτωση των Μεσαιωνικών συστημάτων 'ανοιχτών αγρών'. Άλλωστε από τα έξι κύρια συστήματα διαχείρισης αγροτικών γαιών που αναγνωρίζει ο Κ. Καραβίδας στις αρχές του αιώνα ως ήδη προϋπάρχοντα, τα τρία εμπλέκουν περισσότερο ή λιγότερο κοινοτική διαχείριση γαιών (τσελιγκάτο, ζάντρουγκα (πατριά), κεφαλοχώρι, Δαμιανάκος, 1999). Τέτοια συστήματα, φαίνεται να είναι αρκετά κοινά γενικά στην Βαλκανική χερσόνησο και στην Ανατολική Μεσόγειο γενικότερα (Byrnes, 1976, Peristiany, 1976, Καραβίδας, 1980, Καυταντζόγλου, 1996), αν και αναφέρονται βέβαια κυρίως σε ηπειρωτικούς όγκους, ενώ για τα νησιά πρέπει να ληφθεί υπόψη και ο πολύ σημαντικός ρόλος της ναυτιλίας, τόσο ως παράγοντα ευκολότερης επικοινωνίας και εμπορίου, όσο και ως εναλλακτικής δραστηριότητας.

Η γαιοκτησία εμφανίζεται ιδιαίτερα πεπλεγμένη υπόθεση. Φαίνεται ότι σε πολλές ορεινές περιοχές και σε ορισμένα από τα μικρότερα νησιά, τεμάχια γαιών είχαν παραχωρηθεί ως *μούλκια* στους ντόπιους (Σαβοριανάκης, 2000), εξαιτίας πιθανότατα των μικρών παραγωγικών δυνατοτήτων των γαιών αυτών. Στα μεγαλύτερα νησιά και στις πεδιάδες συνυπάρχουν οι 4 τύποι ιδιοκτησίας που αναφέρθηκαν παραπάνω (τιμάρια, μούλκια, βακούφια καιτσιφλίκια η έκταση και ο αριθμός των οποίων πολλαπλασιάζεται έπειτα από τον 18^ο αιώνα, καθώς παραδείγματα από τον Σαβοριανάκη (2000, σελ. 153) δείχνουν ότι τον 16^ο αιώνα στην Ρόδο οι αυτοκρατορικές γαίες αντιπροσώπευαν περίπου το 50% της συνολικής καλλιεργούμενης γης, τα μούλκια το 20% (σε αυτά συμπεριλαμβάνονται και μικροί λαχανόκηποι και αμπέλια) και τα βακούφια το 30%. Από τον 18^ο αιώνα και έπειτα, με τις Οθωμανικές μεταρρυθμίσεις, οι ιδιοκτήτες γαίες (μούλκια καιτσιφλίκια) αυξάνονται, καθώς στην ουσία καταργείται η ιδιοκτησία των γαιών από το κράτος και επισημοποιείται η μεταβίβαση των αυτοκρατορικών γαιών σε ιδιώτες). Έπειτα από την Ελληνική επανάσταση και την δημιουργία του Ελληνικού κράτους, η γη διαμοιράζεται τελικά στους αγρότες με την αγροτική μεταρρύθμιση (βλ. επόμενη παράγραφο). Στα υπόλοιπα νησιά και στην ηπειρωτική χώρα, σταδιακά η γη περνάει από μουσουλμανικά χέρια σε χριστιανικά, καθώς οι μουσουλμάνοι αποσύρονται προς τις τειχισμένες πόλεις, ενώ την περίοδο των Βαλκανικών πολέμων πανικόβλητοι αγάδες εκποιοούν τις ιδιοκτησίες τους σε εύπορους χριστιανούς. Εξαίρεση αποτελούν κοινόχρηστες γαίες (κυρίως βοσκότοποι και δάση). Έτσι, η γη περνάει σταδιακά σε ιδιώτες ή σε Κοινότητες με ή χωρίς τίτλους ιδιοκτησίας γης, αλλά με *de facto* χρησιμότητα της.

Ιδιαίτερη αναφορά πρέπει να γίνει στην *έγγεια Εκκλησιαστική περιουσία*, η οποία αυτήν την περίοδο είναι ιδιαίτερα σημαντική, εξαιτίας των προνομίων που έχουν παραχωρηθεί σε Μονές. Ήδη από την εποχή της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας η περιουσία των Μονών είναι ιδιαίτερα αυξημένη από τις δωρεές των Αυτοκρατόρων σε αυτές (Λαΐου – Θωμαδάκη, 1987), ενώ η Οθωμανική αυτοκρατορία αναγνώρισε την

εξουσία των Μονών και τους επιτράπηκε η διατήρηση των γαιών τους και η σταδιακή μετατροπή τους σε βακούφια, με αντάλλαγμα την παροχή φόρων υποτελείας (Σαβοριανάκης, 2000). Η διαχείριση των βακουφικών αυτών γαιών φαίνεται ότι αποτελεί μόνιμο σημείο τριβής μεταξύ των Μονών και των υπόλοιπων τοπικών αρχόντων και καλλιεργητών (Λιατα, 1987), εξαιτίας του μεγέθους της ιδιοκτησίας και της οικονομικής ευρωστίας των Μονών, ευρωστίας που οφείλεται στα προνόμια του Οθωμανικού κράτους (ειδική φορολογία των χριστιανών υπηκόων υπέρ της Εκκλησίας) και στην χρήση κολίγων για την καλλιέργεια των γαιών (Γρόντζας, 1990). Αν και η εικόνα δεν είναι πλήρης, φαίνεται ότι τα καλλιεργητικά συστήματα που διαμορφώθηκαν αυτή την περίοδο, είναι υπεύθυνα για ένα σημαντικό μέρος των παραδοσιακών χαρακτηριστικών του σημερινού τοπίου, παγιώνοντας συγκεκριμένα καλλιεργητικά συστήματα και τύπους χαρακτηριστικών, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι δεν υπάρχουν έντονες και σημαντικές διαφοροποιήσεις της αγροτικής παραγωγής και των καλλιεργητικών συστημάτων, ή ότι οι μετέπειτα διαφοροποιήσεις δεν παίζουν σημαντικό ρόλο στην διαμόρφωση του.

Το **αγροτικό τοπίο** του Ελληνικού χώρου στον 17^ο - 18^ο αιώνα, τελικά φαίνεται να εμφανίζει τα χαρακτηριστικά που θεωρούνται εδώ ως παραδοσιακά. Έτσι, τα καλλιεργητικά συστήματα διαμορφώνονται από τους *αγροτικούς οικισμούς* και γύρω από τους οικισμούς αυτούς διαχέονται οι αγροτικές δραστηριότητες, ακολουθώντας συγκεκριμένα πρότυπα διαμόρφωσης, Κωστής, 1987, Kaser, 2000, Κρεμμυδας, 1988). Τα πρότυπα αυτά περιλαμβάνουν την καλλιέργεια κήπων, αμπελιών, οπωροφόρων δέντρων και δημητριακών κοντά στον οικισμό και στα καταλληλότερα εδάφη για την καλλιέργεια τους –κατά προτίμηση εύφορες και πεδινές περιοχές, όπου αυτές δεν υπάρχουν παρατηρείται διαμόρφωση μικρών αναβαθμιδών (Γάσπαρης, 1994, Νιτσιάκος, 2000)- και την μετατροπή των ορεινών, άγονων και δύσβατων περιοχών σε βοσκότοπους. Η αγροτική παραγωγή δηλαδή ήταν προσανατολισμένη προς την εξασφάλιση όσο το δυνατόν μεγαλύτερου βαθμού αυτονομίας και αυτάρκειας, με μικρό σχετικά ποσοστό εμπορεύσιμων προϊόντων. Ο όρος αναφέρεται και ως *‘ζωάρκεια’* (Ψυχογιός, 1995), ο οποίος εκφράζει την ελάχιστη ποσότητα πόρων (κυρίως δημητριακών αλλά και άλλων προϊόντων) που απαιτούνται για την επιβίωση του νοικοκυριού - οικογένειας για μια καλλιεργητική περίοδο. Η εξασφάλιση αυτής της ποσότητας φαίνεται ότι αποτελούσε τον παράγοντα που καθόριζε τις καλλιεργητικές αποφάσεις των νοικοκυριών (Ψυχογιός, 1995, όπου δίνονται και αρκετά παραδείγματα). Τέτοια γενικευμένα συμπεράσματα βέβαια είναι ιδιαίτερα επισφαλής για μεγάλους γεωγραφικούς χώρους και εκτεταμένα χρονικά διαστήματα, διατηρούν όμως την αξία τους ως γενικές κατευθυντήριες γραμμές των στρατηγικών επιβίωσης των αγροτικών νοικοκυριών του ευρύτερου Ελληνικού χώρου. Ενδεικτικά αναφέρεται η περίπτωση των χωριών της Πελοποννήσου, όπου ανεξάρτητες εκτιμήσεις για τα παραγόμενα προϊόντα, ανεβάζουν την συμμετοχή των δημητριακών στο 45% περίπου (Τσοτσόρος, 1986) και την συμμετοχή τους στο αγροτικό εισόδημα από 50% ως 58% (Κρεμμύδας, 1988). Σε αυτά θα πρέπει να προστεθεί και η αυξημένη κινητικότητα του εργατικού δυναμικού, τόσο σε τοπικό όσο και σε υπερτοπικό επίπεδο, κινητικότητα που έρχεται να καλύψει τις αυξημένες εποχικές ανάγκες της αγροτικής παραγωγής στην συγκομιδή προϊόντων.

Εκτός βέβαια από την γεωργία και την κτηνοτροφία, υπεύθυνες για την διαμόρφωση του τοπίου είναι και οι υπόλοιπες συλλεκτικές και κυνηγετικές δραστηριότητες των αγροτικών κοινοτήτων. Οι δραστηριότητες αυτές έχουν να κάνουν με την προμήθεια υλικών θέρμανσης, βοτάνων και ειδικών καρπών ή προϊόντων (Ψυχογιός, 1995). Η

συλλογή υλικών θέρμανσης αποτελεί αναγκαιότητα, ενώ η δίκαιη μοιρασιά στα μέλη της Κοινότητας και η βιώσιμη διαχείριση των διαθέσιμων πόρων οδήγησαν στην διαμόρφωση συλλογικών συστημάτων διαχείρισης (Ψυχογιός, 1995, Λουκόπουλος, 1983). Οι καρποί που συλλέγονται μπορεί να είναι βελανίδια, χρωστικές ουσίες από φυτά ή ζώα κ.α. Από αυτά, η συλλογή βελανιδιών παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τα νησιά, εξαιτίας της κλίμακας παραγωγής, άλλωστε τα βελανίδια αποτελούσαν σημαντικό εξαγωγικό προϊόν για πολλά νησιά και τα δάση βελανιδιάς μεγάλο μέρος των δασικών εκτάσεων τους.

Σε αυτό το τοπίο, τα χαρακτηριστικά που διαμορφώθηκαν (Γάσπαρης, 1994, Rackham and Moody, 1994) είναι οι *φράκτες* (πέτρινοι στους βοσκότοπους και στα ορεινά, φυτοφράκτες στα πεδινά για προστασία από ανέμους), οι *αναβαθμίδες*, οι διάφορες *κατασκευές* (είτε πρόκειται για εποχιακές κατοικίες-καταλύματα, είτε για κτηνοτροφικές κατασκευές, είτε για κατασκευές που χρησιμοποιούνται για αγροτικές εργασίες – αλώνια, πατητήρια, μύλοι κ.α.) και οι αγροτικοί *δρόμοι* (για να διευκολύνονται οι αγροτικές εργασίες και να μεταφέρονται τα προϊόντα, αν και οι θαλάσσιες μεταφορές κατελάμβαναν πολύ σημαντικότερο ρόλο).